

V roce 1990 celá korespondence končí, nikoli však kontakty a ideové střety našich protagonistů. V následující části „Pokračování dialogu“ přinášíme výběr některých článků, které jsme považovali za profilující pro oba myslitele. Textů napsali mnohem víc a vycházely porůznu, se sbírat je všechny však už bude věcí jiných editorů.¹⁸³ Soubor dokumentů je završen dopisem L. Kováče Václavu Havlovi z roku 2011, ve kterém oznamuje, že nepřijímá Cenu Vize 97. Poté následuje esejistický oddíl „Místo doslovů“, který obsahuje osobní ohlédnutí za dobou (L. Kováč, Z. Neubauer, A. Markoš), a „Dodatek“ se strukturovanými životopisy a bibliografií obou autorů.

183) Některé počiny tímto směrem viz bibliografie v oddílu „Dodatky“.

Pád totality a konec vědeckého světonázoru

Zdeněk Neubauer¹⁸⁴

To, že marxistické režimy padají jeden po druhém jako hniličky, nemá příčinu v činech jediného politika: Gorbačov ten proces pouze spustil. Není to ani plod dlouholetého úsilí hrstky poctivých a statečných: ti to jen usměrnili. Rádi bychom v tom viděli projev nějaké dějinné zákonitosti – a tak to idealizovali. Máme též sklon chápat pád komunismu jako zásah vyšší spravedlnosti – a tak ho moralizovat. To vše je jistě lákavé a pohodlné, a proto zjednodušené.

V lidech existuje neodolatelná a oprávněná touha věřit, že pravda nakonec zvítězí nad lží. Zapomínají, že tomu bývá jen občas a nakrátko. Na to, aby byl prostě lží, slavil marxismus své triumfy příliš dlouho a komunistické diktatury byly ty nejpevnější, jaké svět znal. A také až příliš dlouho se zdálo, že jim historie dává za pravdu. Proto je třeba se především ptát, co to byla ta pravda totalitních režimů komunistického typu. Tak pochopíme, proč jim historie nyní za pravdu dávat přestává. Ve světě jeví se totiž pravda zjevuje stále: pravda nepřekonává lež, nýbrž nová pravda nahrazuje pravdu minulou. Tak jako Nový zákon vystřídal zákon Starý.

Co je tedy pravda? Je to souhlas se skutečností. Přesněji řečeno: soulad s tím, jak je skutečnost v dané době chápána a prožívána, jak se k nám obrací a jak se k ní vztahujeme. V tom ohledu byl marxismus pravdivý: byl v souladu s tradičním obrazem světa a s novověkým pojetím pravdy. Tou tradiční pravdou byla a dosud pro nás je pravda vědecká. Nemylme se: marxismus byl vědeckým světovým názorem. Byl

184) Neubauer, Z.: „Pád totality a konec vědeckého světonázoru.“ *Přítomnost* 2(3) 8–9, 1991. Přeloženo: „La caduta del totalitarismo.“ *La Nuova Europa. Rivista internazionale di cultura*. Matriona, Milano 1(2):81–89, 1992. Reedice: *Hledání společného světa*. Malvern, Praha 2017. Analýzu komunismu z hlediska lidské přirozenosti viz také Kováč, L.: *Přírodopis komunismu*. Kalligram, Bratislava 2007.

založen na tomtéž pojetí skutečnosti, které formovalo vědu s jejím nárokem na úplné a konečné poznání. Marxismus novověkou ontologii jen důsledně domyslel.

Napadlo by například kdy někoho z nás, aby vědecké pravdy – třeba Newtonův zákon gravitační nebo Pythagorova věta – byly předmětem demokratické diskuse, hlasování, svobodného přijetí a rozhodnutí? Stále v nás přetrvává přesvědčení, že k těmto vědomostem muselo poznání nutně a zákonitě dojít, protože dané zákony platí „objektivně“, tj. nezávisle na nás, čili: „protože tomu tak je“. Skutečnost byla pochopena *ad usum scientiae* jako objektivní realita, jako něco, co prostě je jednou provždy tak-a-nejinak, s čím se trvale musí počítat. A být – to pro tuto ontologii znamená pasivně a lhostejně se vyskytovat v rovněž pasivním a lhostejném čase a prostoru. Skutečnost na základě této zploštěné představy bytí pojatou jako objektivní realita proto označuji slovem „výskytště“.

Takto materialisticky pochopenou skutečnost sdílela v podstatě – alespoň *implicite* – veškerá přírodověda posledních století. Marxismus pouze důsledně zahrnul do této skutečnosti i věci člověka, kultury, dějin a společnosti. V tom však nebyl jeho omyl, nýbrž – paradoxně – jeho největší přednost: jednotné vidění a vědění, uniformní ontologie a gnozeologie dovolily poznávat všechno vědecky, a tedy správně. (Podobně jako se to darwinismu zdařilo ve věci vývoje a Života.) Odtud plynula účinnost a odolnost: marxistický vědecký světový názor měl podobu vědecké pravdy, té jediné, kterou novověká západní společnost bez výhrady uznávala, která byla kritériem skutečnosti a vzorem pro pravdivost vůbec. Proto připadal marxismus tolika lidem – včetně skvělých duchů – donedávna tak přesvědčivý; zapadal do všeobecného pojetí skutečnosti. Takto totiž dosud uvažuje o jsoucnu většina z nás, takto myslíme svět; vždyť tak nás to všechny přece učili ve škole! Tuto skutečnost jsme zaplnili hmotnými předměty (*res extensae*), zapojenými do mechanických soustav, tj. kauzálních, deterministických závislostí. Proto za socialismu byl i politický systém se svými institucemi pojímán jako mechanismus. Pravda je už poznána, netřeba ji teprve hledat, vytvářet, radit se o ní. Stačí si ji pouze uvědomit – stát se „uvědoměným“ – a uplatňovat ji.

Odtud třeba chápat direktivní řízení a rozhodování, plánované hospodářství, jednomyslná hlasování a výsledky voleb na 99.8%

(= účinnost vodní turbíny) atd. Proti tomu se jevily liberální společnosti jako chaos pouze subjektivních konkurujících si mínění, kde se objektivní pravda musí teprve prosazovat. Socialismus se naproti tomu řídil zákony společenského fungování i zákony společenského vývoje, které byly už objevené a dokázané. Proto každý jiný názor byl nutně pokládán za omyl, tak jako ve vědě, třebaš v chemii či v matematice. Kdo tyto zákony odmítá, zřejmě je není s to pochopit – pak je méněcenný či chorý. Nebo nepochopení jen předstírá, aby kazil již poznané – pak zaslouží trest.

Ještě před dvaceti lety mělo pro mnohé lidi smysl mluvit o reformě socialismu: pojem „socialismus“ měl ještě tvar-formu, byla to idea. Nevidím příčiny zhroucení socialismu v jeho nepřekonatelých a neodstranitelných potížích; těm trpěly komunistické režimy od počátku své existence nepřetržitě, a přesto byl socialismus víc než půl století stále na postupu! Příčiny jejich pádu spatřuji jinde: ve zhroucení samotného pojmu socialismu, který ztratil tvar. Tvar pojmu je totiž udržován zkušenostním kontextem, který zakládá jeho smysluplnost. Zkušenostním kontextem socialismu pak bylo novověké pojetí skutečnosti. Tvrdím, že právě toto pojetí se v současné době zásadně mění: prvotní příčiny současných politických přerodů je proto třeba hledat na rovině ontologické. Jsme současníky, svědky a účastníky vzniku zcela jiného pojetí skutečnosti, než o které se socialistické ideály opíraly a v rámci něhož dávaly jistý smysl. Anž si to uvědomujeme, prožíváme a pojmáme skutečnost už zcela jinak než lidé posledních tří století, včetně první poloviny stolení našeho. Vzhledem k tomuto novému řádu bytí ztratilo totalitní myšlení své opodstatnění.

Symptomem této změny je měnící se podoba současné špičkové vědy, jež je naprosto odlišná od té tradiční, jak nám ji dosud předkládá škola. Připomeňme například poznatky kvantové fyziky o pravděpodobnostní povaze jsoucnu a jeho neoddělitelnosti od poznávajícího; dále uznání principu komplementarity různých a neslučitelných pohledů. Náleží sem také současná kosmologie se svým dějinným pojetím hmoty a vesmíru (kosmologie Velkého třesku) a s tušením o sounáležitosti Života a vědomí v kosmu (antropický princip). O změně pojetí světa svědčí též vznik nových věd, jako je kybernetika, ekologie a etologie, které nejsou postavené na jednosměrných kauzálních závislostech, nýbrž na propletení vzájemných hlubokých a intimních souvislostí. Ve

světě současné vědy vystupují do popředí ty stránky skutečnosti, které stěží lze označit za hmotné: pole, pravděpodobnostní vlna, informace, symetrie, atraktory, fraktály, disipativní struktury, černé díry apod. Pro dnešní fyziku je ostatně poslední povaha skutečnosti matematická, a nikoliv látková. V biologii se dnes mluví o morfogenetickém poli, v neurofyzilogii opět hraje roli vědomí. Vědecké poznání se už nejeví jako nepřehledné kupení stále speciálnějších poznatků v kataklysmatu informační exploze, jako tomu bylo ještě nedávno. Skrze jednotlivé a zdánlivě nezávislé poznatky zcela odlišných vědních oborů vyvstává nové chápání světa, který má svou vnitřní jednotící logiku, zatímco do tradičního pojetí skutečnosti lze vměšťovat tyto nové teorie, směry a poznatky jenom násilím: změnil se dokonce i smysl tak základních kategorií jako substance, příčina, čas či prostor.

Jsmo příliš neteční a blazeovaní, jestliže si neuvědomujeme zásadní význam tohoto zvratu. Vždyť proti těmto změnám v pojetí skutečnosti byla Koperníková revoluce, která zahájila novověk, pouhou kosmetickou úpravou dřívějšího chápání. Marxisté se ukázali vnímavější a všem těmto darům modernity se s neomylným instinktem stavěli na odpor: téměř všechny nové vědecké teorie, od relativity po kybernetiku, byly v socialistických zemích po určitou dobu na indexu. Proto v očích vědců ztrácela vědeckost marxistické ideologie na prestiži. Ve skutečnosti se však měnil sám pojem vědeckosti; to si však sama vědecká veřejnost neuvědomovala a dosud neuvědomuje. Dalo by se říci, že právě tento stálý spor marxistické ideologie s moderními směry ve vědě přivodil její pád. Tak například zaostávání ve výpočetní technice se nakonec stalo komunismu osudným. To však je jen symptom, nebo – lépe řečeno – výmluvný symbol něčeho závažnějšího. Skutečnost, v níž mají moc tvar, jakost a informace, a nikoliv hmota, hrubá síla a kvantita, je už jiná skutečnost, než na kterou marxismus a jemu podobné totalitní doktríny vsadily.

O tomto novém způsobu zjevování a prožívání povahy skutečnosti by bylo možno mnoho přemýšlet, mluvit a diskutovat. A je třeba tak činit: z úrovně prožitku se musí tato nová ontologická zkušenost dostat na úroveň reflektovaného vědění, stát se součástí našeho myšlení a nahradit stará klišé, stereotypy, předsudky a fetiše. Teprve pak bude vzdělanec moci postavit proti vědeckým světovým názorům něco skutečnějšího, pravdivějšího, účinnějšího než plytký měšťácký humanismus, ať

už motivovaný utilitárně, nábožensky či jinak. Minulé generace intelektuálů byly proti marxistické ideologii a komunistické indoktrinaci právě proto tak trapně bezmocné, že jejich názory a postoje postrádaly kosmický kontext, neboť samy byly zatíženy scientistickými předsudky. Bylo pak snadné je zesměšnit jako idealisty, zpátečníky, tmáře a zásvětníky.

Demokratický, pluralitní a svobodný postoj nelze budovat na dualismu hmota/duch, natura/kultura. Musí být pevně zakotven v našem přirozeném světě. Nelze se pouze spokojit s politickými změnami, a přitom nadále uvažovat o skutečnosti po způsobu vědy, respektive její školské podoby. Nelze se nadále vztahovat k světu jako k mrtvému skladišti hmoty a energie, která je k dispozici lidskému kořistnictví. Na vlastní kůži jsme zažili, co to znamená chtít žít na světě v souhlase s takovou představou. Ale nezakusili to jen ti, které postihl osud být občany vědecky řízených politických režimů: zakouší to celý svět v podobě ekologické katastrofy způsobené vědeckým postojem k přírodě.

Konečně: ti, kdo myslí skutečnost takto uboze, si v ní jiný domov vlastně ani nezaslouží. Dokud svoboda, demokracie a pluralismus nenaleznou své přirozené místo v naší kosmické zkušenosti a nebudou vyplývat z bytostné povahy jsoucna, dokud se budou pouze dovolávat výjimečnosti člověka, budou to jen dohody, a nikoliv pravdy: budou křehké, iluzorní a pouze lidské, zůstanou jen výrazem lidského pohodlí, druhového sobectví, umělým zřízením, které jiné zřízení může kdykoliv zrušit.

Odvodit velké hodnoty, formulované v lidských právech z přirozenosti (*fysei*) a ne pouze z dohod (*thesei*) typu mezinárodních paktů, znamená pojmát samu přírodu zcela jinak než dosud: nikoliv jako konstrukt, jako výskytistě objektů a kolbiště náhody a nutnosti v konkurenci o přetrvání, nýbrž jako stvoření, z něhož neustále vzchází svět tvarů a podob, jako dějiště zjevování smyslu ve vnitřních souvislostech, vztazích a poukazech, a nikoliv jako výskytistě vzájemně lhostejných jsoucna.

Naznačil jsem, že k tomuto posunu v pojetí skutečnosti, jejíž tajemství zůstávalo skrytě uchováno už jen v pohádkách, mýtech a pokladech víry, došlo i ve vědě. S novými poznatky se navrací ztracené kouzlo, kterého tradiční věda (jako vyvrcholení určité tradice Západu) svět

zbavila. Skutečnost se opět přiblížila přirozené zkušenosti, odpovídající povaze lidské duše. Zajisté se tato změna projevila ještě výrazněji v jiných kulturních a duchovních oblastech. Ty však byly za socialismu soustavně potlačovány. (Dělo se tak s o to větším úspěchem, že se věda v novověku stala – jak jsme řekli – výlučným místem pravdy, základem výchovy a náhražkou vzdělanosti: kultura se stala tak jak tak jen nepravdivou kratochvílí, iluzí, výmyslem.) Proměna skutečnosti uvnitř samotné vědy však nahlodala totalitní režimy v jejich základu, takže se při „glasnostním“ otřesu „gigantické stavby“ socialismu sesypaly jako domečky z karet.

Totalitní režimy však ještě neztratily svůj terén; s tektonickými posuvy v hlubinách bytí nezmizel vlastní substrát, na němž vědecky řízené politické systémy vyrostly: totiž scientismus – a přesvědčení, že skutečnost je v zásadě plochá, bezobsažná, vysvětlitelná a zmapovatelná jedinou bezrozpornou myšlenkovou soustavou faktických konstatací. Scientismus je sice už dnes vlastně přežitkem, avšak velmi nenápadným, anonymně a hluboko zakořeněným. Pořád nás ohrožuje totalismem, být v moderním převleku. Počítačem řízené společnosti a geneticko-inženýrská manipulace jsou stále reálnou možností. Zvědečtění lékařství, vzdělání a ekonomiky je stále skutečností. To nebezpečně vede k odporu vůči vědě a k racionalitě, a tím ke ztrátě víry v pravdu. Dnes však již vědecké poznání se scientismem zaměňovat nemusíme a nesmíme. Musíme naopak obnovit důvěru v to, že poznání skutečnosti náleží k přirozenosti *hominis sapientis* – včetně poznání vědeckého, racionálního. Zároveň bychom neměli ztratit ze zřetele, že k poznání skutečnosti nemůže vést jen jeden jediný uznávaný postup a jediný typ racionality (tj. způsob kladení jsoucen do vzájemných bezesporných poměrů – *rationes*). Musíme v sobě udržovat, zušlechťovat a vzdělávat pojetí skutečnosti jako tajemství Božího stvoření, jako prostoru tvůrčí svobody.

Teprve toto nové ontologické východisko spatří skutečnost jako něco, co je bytostně slučitelné s hodnotami, jichž se revoluce vyvracející totalitní režimy dovolávají, jako jsou demokracie, pluralismus a svoboda (které se v tradičním pohledu zdály čirými „antropomorfními“ čistě subjektivní povahy): s demokracií jako příležitostí společné porady, z níž pravda vzhází, tvoří se a zjevuje; s pluralismem – zásadou, že více alternativních pohledů a přístupů obohacuje a prohlubuje

naše porozumění; se svobodou, pro niž skutečnost není pouhá danost, nýbrž prostor otevírajících se možností.

Scientistické předsudky, zaseté výchovou v každém z nás, budou ještě dlouho překážkou pochopení těchto hodnot v kosmickém kontextu jako ontologických dimenzí, přestože je tomu už bezmála dva tisíce let, co nám to bylo zjeveno. Dosud se však lidé s tajemstvím Vtělení vyrovnávali tím, že ho odkazovali do nadpřirozena. V novověku se pak podařilo tuto přirozenost od nadpřirozena neprostupně oddělit. Novověk byl věkem vědeckého světového názoru čili věkem přesvědčení, že skutečnost je beze zbytku poznatelná a ovladatelná. V tom smyslu není marxismus vědecký omyl, nýbrž ontologický přehmat.